
Történeti életvilágok – modernitás-értelmezési aspektusok

Historical life-world - historical aspects of national modernity

A.Gergely András CSc
ELTE TÁTK Szociológiai Doktori Iskola

Initially submitted Febr.28, 2022; accepted for publication March 16, 2022

Abstract

Firstly, Romania through the ages in a historical, cultural and political-ethnographical atlas – focused on evolutionary and national studies, and other books of studies with a question the Hungarian *Modernisation and Nation-state-building* in the Era of Dualism – like culture and civilization, imperialism and orientalism, or nations and nationalism, modernity and modernism are concepts that are the scholarly discussion in this essay a double-blind. In that volumes covering the cultures of the coveted, emerging, flourishing and humiliated nation-states of the region of Central and Southeast Europe from the historical models to the twentieth century, takes on the challenges of the difference between modernity, modernism and modernization. When and where was/is modernity, and when and where was/is modernism in the recent historical aspects? Is it modernity or modernities, nationalism or national constructivity? What is the comparative value of scrutinizing a particular region/state, interpretation of nation or nationalisation? What is the consciousness that epochs, periods, and successive generations have of themselves; it consists of images and projections of the self-identities, on the other hand, is the attempt at knowledge, the beginning of reflexions of nation-builders in the growth of centralizing and unifying state institutions with the accompanying development of specialized occupations tied the modernism is seen as the state of mind expressed in opposition to tradition, or as the culture of modernity.

kulcsszavak

román fejlődés, magyar nemzetállam, kultúrák, hagyományok modernitásban, történeti viszonyok, kulturális imperializmus

keywords

romanian evolution, hungarian nation-state, cultures, traditions vs. modernity, historical relations, cultural imperialism

Nemigen szoktunk komplex életvilágokban gondolkodni. A társadalmi közösségek jelentőségét és jelentését Husserl alapképlete és Habermas megújított értelmezése nyomán mindenesetre úgy fogadjuk el, mint cserefolyamatok, kommunikatív elrendeződések lehetséges verzióit. Ezek történeti és tudománytörténeti jelentősége ugyanakkor mégis számos új szempontot fölvesz, nemegyszer akkor is, ha nem lenne szükség rá. Sokféle életvilág-értelmezési szempont van ma már, szinte csak keresgélni kell a megfelelőt (szociológiai, pszichológiai, politológiai, kommunikációt, stb.), de a heveny definíció sok esetben is kevesebbet ér már, mint egykoron, hisz ahány megértési és belátási mód, annyiféle a tartalma, akut jelentése, kisugárzása is.

Még izgalmasabb a tünemény, ha térben és időben tájékozódunk utána. Alább nem többet, mint két történeti művet vettem elő, pusztán csak azért, hogy a jelentés-terekben kóborlás világosabb körvonalakat nyerjen. A hangsúly mindkettőnél a nemzetépítés történet-ideológiai és kortárs értelmezési mezőjén van, elsőbb az avultabb és régibb, utóbb a kortárs tónust próbálom röviden megjeleníteni. A fókuszpont mindkettőnél a „haladás”, „fejlődés”, modernizálódás kérdésén van – de messze nem egy tónusban, nem egyazon céllal és tudományos tartalommal – ez pedig a „nemzeti vagy transznacionális történelem” közötti világképek

elrendeződésében mutatkozó különbségek terén lényeges, avagy az életvilágok múltba-tekintő tónusában, ahol megvan ugyan a közös történelmi tapasztalat és a közös nyelv, de más és más az állam szolgálatába állított csoport-lojalitások elbeszélési módja.

Éppen negyedszázada, hogy az Editura Enciclopedică kiadásában színes és impozáns kötet jelent meg az Archivele Nationale ale Romanei anyagából *România. Evoluție în Timp și Spațiu* címen.¹ Az enciklopédia a tér és idő román történelmi fejlődés-irányáról haza és/vagy haladás versengését tükrözi az elmaradott polgárosodással szemben, melyet e kétszáz oldalas kiadvány román, angol és francia nyelvű ismertetőként dolgoz föl, táblázatokkal és fejezetekkel kiemelve a jeles dátumokat, helyszíneket egy bevezető fejezetben (Ioan Scurtu áttekintésével, 5-23. old.), amit azután százhetven oldal, sokszor színes képekkel illusztrált, szövegekkel és levéltári dokumentumokkal gazdagított anyaga követ, első neolitikus őskövektől és királyok pecsétjeitől 1991-ig, ahol a látkép szerint ez a civilizáció újabb szakaszba lépő, teret és időt egyaránt a fejlődés fókuszába állító nekiveselkedés felé gazdagodik. Nos, a kiadvány forráskénti kiállítása (talán a legtöbb mai olvasója szerint is) annyiban indokolt, amennyit a történelem képzet-rajzolt-illusztrált ívébe a közlő szándék éppen ekként honosít, avagy hát éppen a kontraszt révén, mely a nemzetformálódás evidenciájának és szükségképpen (nemzeti levéltárban nemzeti fejlődést okkal illusztráló) változóinak éppen azt a célokságot teszi meg, mely öngazolásra elegendő. Talán nem is kell egyetlen nemzetnek sem kevesebb öntörténeti összkép, ha sikeréről, megmaradásáról, harcairól, eredményeiről eshet szó – s ebben nem a román a kivétel, hanem az éppen ellenkezője lenne az (francia vagy maláj, tibeti vagy svájci, dél-afrikai vagy írországi önreprezentációtól sem várhatnánk mást!).

Az persze már a történészek (és levéltárosok, és régészek és megannyi más tudástudomány képviselőinek) köreit jellemzi, hogy adott korszak, nemzedék, irányultság, eszmetörténeti stílus vagy újító szándékú törekvés kérdése is, miként nevezik meg a nemzetfejlődés adott korszakait, s ezeknek miként vagy miért adnak-tulajdonítanak jelentéstartalmat, üzenetet, elemzendő folytatást vagy akár kontraszt-szándékot. A magyarországi történetírást is éppen így jellemzi – akár egyetlen tér- és időbeli fejlődés-gondolat egyetlen szakaszában is – a párhuzamos olvasatok, értelmezési mezők egyedi és csoportos, harmonikus vagy ellentmondásos, vitatkozó vagy „egyetemes összefejlődésbe” illesztett érveinek, adatainak sajátlagos csoportosítása, jelesül valamely nemzet-kép, nemzeti közösség vágyott és kifejezett specifikumainak ünneplési vagy interpretációs módja. Ez nemegyszer már a címben, olykor pedig a rész-elemzésekben már megfogalmazódik, mintegy „benne foglalt” tartalomként mutatkozik. Ilyen az alábbi kötet is, mely *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon* címmel jelent meg.² A könyv egésze első pillanattól egyértelműen jelzi, hogy alighanem kemény másfél évszázada sejtésekre, elemző belátásra, de két év fél évszázada már ténylegesen is az önmeghatározás reményére készíti a dunai népek történészeit, kultúraformálóit, etnográfusait, sőt poétáit, zeneszerzőit és helyettes postamestereit is. Léven szó tanulmánykötetről, bizonyosan egyenként is elemző, megépített érvelésű, kimunkált témaválasztásról, okadatolt levezetésről van szó az írásokban, melyek a forrásközlések mellett minduntalan fényvillanásban jelzik azt, ami összefogható rendszerré teszi a történelmi megvalósulás kereteit vagy a perspektívák zártságát érintő problematikák tárgyalását. A reformkoros-újkoros történészek többsége szakmai élete során legalább tucatszor szerepel a „haza és haladás” témakörű konferenciákon, bemutatókon, kutatásokon, múzeumokban vagy szakmai kötetekben, mások más „oldalon”, de éppúgy elszánt elemző hajlandósággal a további térfelekben, időkben és fórumokon. Így hát majdnem semmi meglepőt nem kínálhat a recenzens sem, ha fölűti a tartalomjegyzéket, melyben tizenhét tanulmány (és a bevezető Előszó) kínálja fel a kortárs szaktekintélyek elemző meglátásait. Az ekkénti sematizáló rápillantás

¹ Eds. Scurtu, Ioan – Branceanu, Lidia et al. Editura Enciclopedică, Archivele Nationale ale Romanei, 1996., 200 oldal, ISBN: 978-973-27-2885-7

² Szerkesztette: Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018, 260 oldal, ISBN 978 963 467 031 5

viszont rögtön az előszóba került forráshivatkozások, szakirodalmi utalások között is azonnal ellentmondások, elgondolások közötti viták, másként látások és eltérő interpretációk körébe enged betekintést, miközben bizonyos, hogy eme fórumon nem lesz elegendőt tér az íráskor „megolvasására”, csupán figyelem-fókuszáló néhány kiemelés gesztusára, melynek szerepe sem több most, mint az érdeklődés terelése a közép- és kelet-európai történeti kihívások irányába, melyekben a nemzet mint fogalom, a nemzeti eszme és nemzetfejlődés mit idea válik látványos lapozgató tárgyává.

Adódik ez abból is, ahogyan már a könyv szerkesztőinek előszava jelzi, az „időtényező” fontosságát a reformkor és a dualizmus politikai és gazdasági elitjeinek törekvései, valamint különböző másságai a neoliberalis és aulikus világképek között, mely már mintegy másfél évszázada konstans módon megosztja a kortárs gondolkodókat, tervezőket, értelmezőket és stratégiákat (nem is szólva a politikusok kies köreiről). A „haladás vagy maradás” ellentmondásai nemcsak térbeli, hadászati-diplomáciai, oktatási és nyelvhasználati, kisebbségjogi és polgárosodási kiváltságok rendszereivel kellett számoljanak, de ezek elitekből, parlamenti képviselők, nemességi támogatottságból, társadalmi reflexiókból is álló végtelen nagy konglomerátum kezelési módszereivel is meg kellett küzdeniük, közigazgatási (Székely Tamás), választójogi (Szendrei Ákos), sajtóügyi (Tamás Ágnes), bankrendszeri (Gál Zoltán), birodalmi és önállósodási (Ress Imre), kormánypolitikai meg vallásügyi kérdéseivel kellett szembesülniük, sőt ezek hátterében a társadalmi tömegekkel és érdekeikkel is. Mindezt pedig a kor szellemisége, liberális vagy konzervatív értékfelfogása, okkupációba vagy kísérletezésbe belekezdeni hajlamos világképe, sőt történetírása is rendre tollhegyre tűzte mint a nyugati modernizációs kép honosításának lehetséges feltételeivel számoló véleményt, mentalitást, magatartás-modellt.

Sokszerzős tanulmánykötetből, s a több nézőpontot is megjelenítő tudástárból nem igazán illendő egyvalami kiemelése, mégis, az alábbi sorok méltán vallanak a dilemmák természetéről:

„A *modern nemzetállam* elérése volt tehát a végcél, ez mindegyik politikai oldal vonatkozásában elmondható, mindössze a legcélravezetőbb út megtalálása tekintetében volt köztük különbség. Tulajdonképpen magának a dualizmus politikai rendszerének támogatása vagy ellenzése is erre volt visszavezethető, hiszen a kiegyezés a '67-es oldal szerint éppen a kitűzött célt szolgálta, míg a '48-asok értelmezése szerint ugyanazon cél elérését tette lehetetlenné. Ezzel a gyakorlati politikai ellentéttel már behatóan foglalkozott a magyar történettudomány, illetve azt a kérdést is vizsgálta, hogy vajon a kiegyezés által megteremtett keretek beváltották-e az ország modernizálása, illetve a nemzetállam kiépítése tekintetében hozzájuk fűzött reményeket. A korszakban, különösen az 1873-as gazdasági válság után nem érvényesült maradéktalanul a liberális kapitalista gazdaságpolitika, az államot vezetői az 'éjjeliőr' feladatköréből kiléptetve a gazdaság egyik legfontosabb szereplőjévé tették. Méghozzá azért, mert ezek az államférfiak érezték, 'hogy századok mulasztásait kell rövid idő alatt pótolnunk, [...] erre a társadalom egymagában nem képes, s hogy nálunk az államra sokkal nagyobb szerep vár, mint oly államokban, melyek fejlődése normálisan folyt' (Vargha Gyula). Az igyekezetet a korszakon átívelő makro-szintű statisztikai adatok alapján siker koronázta, 'a dualizmus kora a leglátványosabb fejlődést a gazdaság terén produkálta' (Katus László). A sikeres felzárkózási folyamat több mutató (például alfabetizáció, alap-, közép- és felsőfokú oktatási intézmények száma és felszereltsége, a tanári szakma és a tudományterületek professzionalizációja, stb.) alapján az oktatás, valamint a polgári életmód térhódítása (urbanizáció, szabadidő- és kávéházi kultúra, a sajtó fejlődése, stb.) kapcsán is elmondható. Bár az ország lakossága a korszak során mintegy ötmillió fővel gyarapodott, a demográfiai olló nyitottságának rövid időszaka, a nagyarányú kivándorlás és az 'egyke' elterjedése miatt a népességyarapodás kapcsán a felzárkózás üteme legfeljebb már csak részsikernek mondható. A politikai berendezkedés, különösen a választási rendszer tekintetében pedig inkább lemaradás figyelhető meg” (8.).

A haza és a haladás fogalmkörében a reformkortól, sőt az azt megelőző évtizedek „későbarokk” közérzeti légkörétől indulóan, a liberális nacionalizmus egészen a huszadik századig tartó hatásával (Ifj. Bertényi Iván) a megvalósítás kereteitől tették függővé a birodalmiság vagy prosperitás kérdését, s ugyanez még a nacionalizmus-kori birodalmi történetírásban is tükröződni tudott (Varga Bálint), nem is beszélve a „nemzeti vagy transznacionális történelem” Gyáni Gábor által megírt változatáról: „A modernizációnak a modern állam a politikai megfelelője, amelynek feladata betöltéséhez kiemelten fontos a közös történelmi tapasztalat és a közös nyelv, valamint mondani sem kell, hogy a nacionalizmus, amely képes az állam szolgálatába állítani a szétszóródott csoport-loyalításokat, ugyancsak nagy támasza ennek az államnak”.³

Magáról az irányadó szemléletmódról a kötet szerzői is eltérő aspektusból szólnak. Beláthatóan más térségi- és időszempontja kell legyen annak, aki a „haza és a haladás” birodalmi látószögét tekinti át Raimund Friedrich Kaindl bukovinai történész-politikus szemével (Spannenberger Norbert), vagy Bosznia–Hercegovinát „mint a magyar imperium részét” szemlélve (Ress Imre dolgozatában), a modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében mérlegelve a középfokú iparoktatást (Vörös Katalin), vagy az egyházak és a modernizáció problematikáját elemezve a vallási megújulás (Klestenitz Tibor) illetve a protestáns liberalizmus jövőképe és válsága alapján (Hatos Pál), esetleg a jócskán nyomatókos súlyú nemzetiségi kérdést véve elő a magyar gazdaság térszerkezetében (Nagy Mariann), a „nemzetiségi elv” kérdését Andrassy Gyula és Concha Győző európai államépítési törekvései nyomán (Cieger András), illetőleg a szlovákok és a románok nemzetállam-építési játszmái között keresve helyét a magyar esélyeknek (Ábrahám Barna) – s mindezt a „közös haza vagy a magyarok országa?” kérdéskörön belül tárgyalva, mint a nemzetállamiság és a nemzetállamiság fejezetek tanulmányaiban ezeket megfogalmazzák. Talán még kihívóbb a kontraszt, ha a „szemléletváltás vagy okkupáció” hagyományos és új alternatíváit szemléljük az „ideológiai kötélranc” és a konzervativizmus esélytelensége terén (Anka László), a tradicionalizmus és modernitás dilemmáit a választójog területén (Szendrei Ákos), az Új Magyarország programját meghirdető Galilei Kör változás-párti állásfoglalását (Csunderlik Péter), netán a „feudalizmus mint bűnbak: Jászi Oszkár esete” témakörét (Pók Attila), ahol az aktuálpolitikai modernizálódás rendre megküzd a hagyománykötött gazdasági, ideológiai, kisebbségügyi, nemzetpolitikai vagy államideológiai igényekkel. Csupán a szerkesztésben került a végére, de nem hanyagolható problematika a zsidóság kérdése sem e korszakban, melynek mind a politikai-gazdasági-kapcsolathálózati részkérdései behálózzák a „boldog aranykor” évtizedeit, de ez messze nem tükröződik ilyen kezelhető nyíltsággal a versengő nemzetépítési gyakorlatokban a dualizmus korszakában, ha az élclapok „ellenségképeit” megjelenítő sajtót vesszük elő Magyarországon és a Monarchia utódállamaiban (Tamás Ágnes).

A recenzens igyekezete, hogy fel-felvillantson néhány megfontolni és olvasnivalót a szeme elé kerülő kötetéről, talán nem is lehet elegendően elfogadó, mert megvallott rejtett szándékot is tükröz. Távolságtartóbb, egyúttal nyilván bennfentesebb a könyv szerkesztőinek és kiadójának ajánló sorait átfutni, melyek minderről tisztább összképet is adnak: „Magyarországnak immár legalább két évszázados célja, hogy az életminőség, a gazdasági-ipari, társadalmi és kulturális fejlettség tekintetében felzárkózzon Nyugat-Európa államaihoz. E mellett mindig fontos törekvés volt, hogy a reformkorban meginduló modernizációs folyamatok kontrollját minél előbb a magyar nemzetállam vehesse saját kezébe. Ennek előfeltétele volt a magyar politikai elit másik alapvető, az egész 19. századot meghatározó célkitűzése, hogy Európa etnikailag leginkább heterogén országát ne 'csak' modern, hanem magyar nemzeti állammá is fejlessze. A modern nemzetállam elérése volt tehát az a végcél, amellyel mindegyik politikai oldal azonosulni tudott, mindössze a legcélravezetőbb út megtalálása tekintetében volt köztük különbség. Az egyértelmű, hogy a dualizmus korszakában Magyarország a modernizáció és a nemzetállam-építés tekintetében is ért el sikereket. Viszont mind a '67-es, mind a '48-as politikai tábor kapcsán – és persze a politikai elit összességében is – izgalmas kérdés, hogy a két cél közül a nemzeti vagy inkább a modern állam megteremtését részesítették-e előnyben.

³ Kulturális nacionalizmus és modernitás. In *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 2018:58-59.

Könnyen belátható, hogy szükségszerűen akadtak olyan területek, ahol a két törekvés keresztezte, hátráltatta egymást. Melyek voltak azok a területek a dualizmus kori Magyarországon, amelyek esetében a modernizáció és a nemzetállam építésének szándéka találkozott, hol értek el sikereket, illetve hol kerültek egymással ellentmondásba? Milyen alternatívák álltak rendelkezésre a nehézségek leküzdéséhez? Mikor erősítették és mikor gyengítették, esetleg lehetetlenítették el egymást? Hogyan hatottak ezek a törekvések az egyházakra? Miként vélekedtek erről a kortársak? A kötetben szereplő tanulmányok ezeknek, a haza és/vagy haladás dilemmáját övező kéréseknek néhány fontos aspektusát járják körül. Szerzők: Ábrahám Barna, Anka László, Ifj. Bertényi Iván, Cieger András, Csibi Norbert, Csunderlik Péter, Gál Zoltán, Hatos Pál, Klestenitz Tibor, Nagy Mariann, Pók Attila, Ress Imre, Schwarczwölder Ádám, Spannenberger Norbert, Szendrei Ákos, Székely Tamás, Tamás Ágnes, Varga Bálint, Vörös Katalin”.

Az állandó lemaradás ma már két évszázados közérzete, ahogyan a román történeti önkép is küzd ezzel régóta... – a fejlettség nyugati mintáinak keresése és utánzása, az elérhetetlen „fejlődés” miatti frusztráció nemzetfelfogási következményei mindazonáltal nemcsak a kiegyezés és felzárkózás, a „végsüllyedéstől megóvás” problematikája, a Kossuth vállalta, Deák realizálta kivitelezési modell gondja volt „a neoabszolutizmus Janus-arcú, a birodalmat gazdasági-társadalmi szempontból modernizálni akaró” rendszerének Magyarországon esélyes útválasztása, hanem az összbirodalmi érdekek alá rendelt „magyar nemzetállam” önállósága az állandó törvényhozás, a felelős kormány, a jobbágyfelszabadítás, közteherviselés, belső vámhatárok megszüntetése, iparúzés szabadsága, az önálló magyar igazságszolgáltatás, no meg az állami intézmények és erőforrások teljessége is megmaradt olyan igény, melyre Kossuth és Deák után is kellőképpen indokolt honfiúi energia ment el.

A kötetnek ezt a térségpolitikai, fejlődéselvű, modernizációs és adaptációs kérdéskörét a Ránki György, Gyáni Gábor, Romsics Ignác, Katus László, Gerő András és mások nyomdokain a „nemzetállam” vagy „modernizáció” problematika alapján itt végig gondolok egy 2016 telén a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán rendezett (a Történettudományi Intézet Újkortörténeti Tanszéke és a Történészceh Egyesület szervezésében megformált) konferencián hozták terítékre. A könyv méltóképpen mélyen bevezet a nemzetállam-építés magyar és kelet-közép-európai tárgyköreibe, így a térségi modernizáció mindenkori problémaköréhez is kiterjedt forrásértékkel kínál olvasói és szakemberi élményt. Olyat is, amit a nemzeti levéltári publikációk színesen illusztrált kiadványban jelenítenek meg, valamint olyat is, aminek olvasatához még egy egész kötet sem elegendő, vagy egy illusztris képanyag még ennél is kevésbé. Szerencsére a választás ma már nem a vagy/vagy, hanem a források sokfélesége és folyamatos árnyalódása..., melyek a címben fölített kérdésre sem egyféleképpen, hanem a lehetőségek sokaságával adnak feleletet.

